

Journal of Nobility Studies

VIRTUS

20 | 2013

Yme Kuiper

Van het ene kasteel naar het andere

Drie bundels nader bekeken

132

Heimerick Tromp et al., *Kasteel Groeneveld. Buitenplaats voor stad en land* (Bussum: Thoth-Kasteel Groeneveld, 2012) 240 p., ill.)

Jacqueline Heijenbroek, Guido Steenmeijer en Katrien Timmers (red.), *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde* (Zwolle: WBOOKS-Stichting Kasteel de Haar, 2013, 660 p., ill.)

André Kaper (red.), *Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland* (Wageningen: Uitgeverij Blauwdruk, 2012, 240 p., ill.)

Geen kasteel, wel een buitenplaats

Kasteel Groeneveld bij Baarn is helemaal geen kasteel – nooit geweest ook. Al sinds het begin van de achttiende eeuw is het een buitenplaats. In 1730 werd het in de *Amsterdamsche Courant* omschreven als een ‘zeer plaisante Buyten Plaets, bestaende in een moderne Huyzinge, voorsien met verscheyde Vertrekken, alle behangen of beschilderd’. Dat was de veilingtaal van die tijd. Hierna volgde een opsomming van al datgene wat de in de verkoop belande aanleg omvatte. Het accent lag op de wandelingen onder fraaie bomen, die wel 50 of 25 jaar oud waren, en op de goede bereikbaarheid van dit lusthof met postwagen en trekschuit vanuit Amsterdam. Tot circa 1710 was Groeneveld een boerenhofstede geweest. In 1661 was zij opgekocht door de Amsterdamse koopman Jeronimus Deutz. Een zekere Marcus Mamuchet liet in de vroege achttiende eeuw de oude hofstede vervangen door het nieuwe herenhuis. We lazen het al in de verkoopadvertentie. De nieuwe eigenaar was Arent van der Waezen, koopman en vroedschapslid te Amsterdam. Deze expediteur had fortuin gemaakt als bewindvoerder van de WIC. Hij was mogelijk betrokken bij de slavenhandel naar het Caribisch gebied. Toen hij Groeneveld vijf jaar later verkocht, ontving hij het dubbele van de aankoop prijs. Kennelijk had hij de aanleg aanmerkelijk verfraaid of uitgebreid.

Het voorgaande is ontleend aan het gedegen artikel van Heimerick Tromp over de bouw- en parkgeschiedenis van Groeneveld door de eeuwen heen, waarmee de bundel *Kasteel Groe-*

neveld. Buitenplaats voor stad en land opent. Het is een illustratie van de verwevenheid van de geschiedenis van dit buiten met die van de stad Amsterdam. Het boek verscheen als begeleidende publicatie van de op Groeneveld georganiseerde expositie 'Amsterdammers en hun buitenplaatsen'. Die vormde op haar beurt weer een onderdeel van de landelijke manifestatie *Themajaar van de historische buitenplaats*. Vandaar dat het voorwoord is geschreven door René Dessing, initiator van die manifestatie. Hij stelt de zes auteurs van de bundel aan de lezer voor, karakteriseert kort hun vijf bijdragen, maar beklemtoont vooral de cruciale bijdrage die rijke Amsterdammers leverden aan groei en bloei van de Hollandse buitenplaatscultuur in de achttiende eeuw.¹

Tot 1864, zo blijkt uit het boek, bleef Groeneveld in handen van Amsterdamse burgers. Pas daarna zouden leden van enkele adellijke en geadelde families op het buiten neerstrijken, totdat het in 1940 als landgoed overging in handen van Staatsbosbeheer. Deze organisatie verhuurde het huis aan een Amsterdamse fotograaf en vervolgens aan zijn dochter. Een zwerm van artiesten was in de jaren 1946-1976 te gast op de buitenplaats: schrijvers, beeldend kunstenaars, cineasten. *A moveable feast*. Na een periode van restauratie ging Groeneveld vanaf 1982 fungeren als Nationaal Centrum voor bos, natuur en landschap. De huidige gebruiker is het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, terwijl het landgoed van 130 hectare rond het huis nog steeds onder Staatsbosbeheer valt. Na een recente restauratie profileert Groeneveld zich de afgelopen jaren als een soort nationale 'Buitenplaats voor stad en land'. Dessings openingszin van het boek lijkt die profilering nog eens te onderstrepen met de stelling: 'Kasteel Groeneveld behoort tot onze belangrijkste buitenplaatsen.'

Op deze stelling valt best wat af te dingen. Dat neemt niet weg dat we hier te maken hebben met een wetenschappelijk verantwoord en toegankelijk publieksboek. Het is redelijk geannoteerd en voor drie bijdragen is een literatuurlijst beschikbaar. Sommige artikels zijn beïndrukkend vlotter geschreven en zitten qua compositie beter in elkaar dan de andere. Toch behandelen ze stuk voor stuk belangrijke aspecten van de Hollandse buitenplaatscultuur, die na 1800 gerust als onderdeel van een nationale, notabele levensstijl te typeren valt. Na de al genoemde bijdrage van Tromp levert Barbara Joustra een artikel over de interieurgeschiedenis, met een zekere nadruk op de kunsten. Vervolgens gebruikt Marita Mathijssen de tuin- en parkaanleg van Groeneveld om een omslag in natuurbeleving in Europa nader te karakteriseren. In een volgend opstel laat Janny van der Heyden zien wat zoal geplant, gegeten en gedronken werd op een buitenplaats, waarna Eline Hopperus Buma en Dik van der Meulen de bundel afsluiten met een verhandeling over hoe kunstenaars zich in de loop van de eeuwen aangetrokken voelden door het buitenleven. Alle artikels waaieren opvallend breed uit en beperken zich niet strikt tot het leven op Groeneveld. Het enige wat in deze bundel echt ontbreekt, is een goede situering van de opkomst en bloei van de Hollandse, lees Amsterdamse,

1 Terecht wordt in het voorwoord ('Het binnenste buiten') vermeld dat de aanzet tot dit boek ligt in een gezamenlijk rapport van een groep Erfgoedstudenten van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit die in 2009 onderzoek deed naar verschillende facetten van de culturele en sociale geschiedenis van Groeneveld. Vele vruchten daarvan zijn terug te vinden in de artikels van deze bundel.

Galante figuren in de tuin in landschapsstijl van kasteel Groeneveld (*tekening, Hermanus Numan, 1797; Christie's Amsterdam; uit: Kasteel Groeneveld. Buitenplaats voor stad en land, Bussum: Thoth, 2012*)

buitenplaats, in de algehele constellatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkelingen in Amsterdam op het vlak van levensstijl kunnen niet geheel los gezien worden van die welke plaatsvonden rond het stadhoudelijk hof in Den Haag omstreeks 1650, ja zelfs in Gelderland rond 1700. Het is hier niet de plaats daar nader op in te gaan, maar veel wijst erop dat de sfeer op de Hollandse buitenplaats van de Amsterdamse koopman of regent een andere was dan die waarbij de hoge adel (de Oranje-Nassaus en hun naaste verwanten) en de lagere, landadel de toon in het buitenleven aangaven. Bij de stadhoudelijke familie en haar clientèle kenmerkte zich dat door een sterk accent op de jacht, terwijl bij de landadel een grotere binding bestond met het agrarisch bedrijf.

In zijn voorwoord kondigt Dessing met een zekere gretigheid aan dat verschillende auteurs nieuwe feiten in hun bijdragen aanleveren. Zo maakt het artikel van Tromp eindelijk

duidelijk hoe het zit met de twee halfronde zijvleugels die Groeneveld in de achttiende eeuw kreeg. Wie gaf daar opdracht toe? En wie voerde dat project uit? Hiervoor blijken de Amsterdamse broers en eigenaren Bruno en Jan Lucas van der Dussen rond 1760 verantwoordelijk te zijn geweest. Dat is zeker. Onduidelijk blijft wie nu het ontwerp maakte. Het blijft puzzelen, ook voor de auteur, die niet uitsluit dat de beide broers als heuse 'dilettanten' zelf de ideeën leverden en daarna een meester-metselaar vroegen die uit te voeren. Minstens zo interessant vindt Tromp dat Jan van der Dussen lid was van een vrijmetselaarsloge. Het is hét stokpaardje van deze auteur: het in verband brengen van architectuur en tuinaanleg van buitenplaatsen met de vrijmetselarij. Vandaar dat hij in zijn bijdrage tamelijk lang stilstaat bij de opgang van deze spirituele beweging in de achttiende eeuw en haar als religie van de Verlichting kenschetst. Minder speculatief is het thema waarmee Tromp zijn artikel afsluit: de aanleg in Engelse stijl van tuin en park bij Groeneveld. Zoals elders in de Republiek, bijvoorbeeld bij sommige buitens in Gelderland, voltrok dit transformatieproces zich in etappes. Het was de ontwerper J.D. Zocher jr. die in de jaren 1830 een duidelijk stempel zette op het park van Groeneveld. Dat deed hij in nauwe samenwerking met eigenaar Joan Huydecoper van Maarseveen, een Amsterdamse notabele bij uitstek.

135

In de bijdrage van Barbara Jonkers komt het echtpaar Jan Lucas van der Dussen en Johanna Maria Chalon uitvoerig aan bod. Toen zij in 1763 trouwden, was hij twintig jaar ouder. Het is op de behangsels in de Grote Zaal, waar het paar apart op geportretteerd staat, mooi te zien. Beiden stamden uit kunstminnende families en hun portretten werden in 1980 bij toeval bij de toenmalige restauratie van het gebouw ontdekt. Het was direct al de volgende eigenaar, Pieter Cornelis Hasselaer (hij had Groeneveld eerder in zijn bezit gehad en na in de Oost een vermogen te hebben verdiend het buiten weer terugkocht), die de behangselportretten liet overschilderen. Geschilderde behangsels zijn anderhalve eeuw mode geweest in de interieurs van de buitenplaatsen, van het midden van de zeventiende tot het eind van de achttiende eeuw. Ze werden opgeleverd in heel wisselende kwaliteit en die van Groeneveld behoorden volgens de auteur niet tot de besten in dit genre.

Dat Marita Mathijssen een goede pen heeft blijkt opnieuw uit haar artikel in deze bundel. Daarin maakt ze ook royaal gebruik van haar grote kennis op het terrein van de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Soepel laat ze zien hoe veranderingen in opvattingen over tuinaanleg en natuurbeleving af te lezen vallen aan dichtkunst, theologie en filosofie. De basis van haar artikel is de overgang van de opvatting van natuur als te beteugelen vijand door bijvoorbeeld inpoldering en ontginning naar die van de natuur als onbedorven natuur, waarin de mens zich kan afkeren van de verdorven beschaving en op die manier tot zijn diepste zelf komt; de natuur ook als bron voor het sublieme, van verheven ervaringen. Bij de eerste natuuropvatting hoort de Franse tuin, met haar nadruk op symmetrie en harmonie. Maar ook de wandeling in die tuin, om dan te ervaren dat de natuur – die vruchten, planten en voedsel oplevert – een geschenk van God is. Zijn aanwezigheid is te lezen in het 'Boek der Natuur'. Zo'n natuuropvatting valt goed te verbinden met de verheerlijking van het landleven bij de klassieke dichters uit de Oudheid, herontdekt in de Renaissance. Bij de tweede natuuropvatting, die van de Romantiek, hoort de Engelse tuin. Deze was bedoeld als een nabootsing van de wilde natuur, waarbij de wandelaar de sensatie van variatie en afwisseling moest ondergaan. De in de Engelse tuinen geplaatste *follies* waren een beproefd middel om mensen op

hun wandeling te vermaken. De romantische tuin, zo besluit Mathijssen haar boeiende essay, is ‘een constante gebleven in de natuurbeschouwing van de twintigste en eenentwintigste eeuw.’ De laatste tuinrestauratie in de vorige eeuw was van Michael van Gessel. Hij hield de uit verschillende periodes stammende landschapsstijlen zo veel mogelijk intact en maakte ze tot een nieuw geheel.

Een van de aardigste onderwerpen die Janny van der Heyden in haar artikel behandelt, is de ontwikkeling van servies en bestek. Zo was de aparte eetkamer op de buitenplaats een typische noviteit uit de achttiende eeuw. Al in de eeuw daarvoor begon de mode van porseleinkasten, maar deze zou een hoge vlucht nemen in juist de achttiende eeuw. De komst van het zogeheten *Chine de commande* speelde daarbij een belangrijke rol, waarna vervolgens de porseleinindustrie in Europa een gouden tijd tegemoet ging, zo ook in de Republiek en juist onder de Amsterdamse rijken. Een en ander wijst nog eens op de *gloire* van de buitenplaatscultuur rond Amsterdam in het grootste deel van de achttiende eeuw. Aan het einde ervan was echter duidelijk sprake van een inzinking, die ook leidde tot de sloop van menig buitenhuis in de jaren rond 1800. De gunstige landbouwconjunctuur stimuleerde boeren om complexen te ontdoen van ‘herenhuizen’ en daarvoor in de plaats nieuwe boerderijen te bouwen. Precies het omgekeerde van hoe ooit de Amsterdamse buitenplaatscultuur was begonnen. Over die opvallende ontwikkeling lezen we nauwelijks iets in deze bundel, omdat de nadruk daarin heel sterk op de culturele en esthetische facetten van het buitenleven ligt, waarbij Groeneveld als schouwtoneel is gebruikt.

136

De bundel sluit af met een essay over de buitenplaats als vrijplaats voor kunstenaars en artiesten. Eline Hopperus Buma en Dik van der Meulen nemen de lezer mee naar zowel de Romeinse keizertijd als naar het swingende Amsterdam van de jaren 1960. Daar tussenin verhalen ze over de dichterskring rond P.C. Hooft op het Muiderslot, over de aantrekkingskracht op de Tachtigers van de Ewijckshoeve bij Lage Vuursche en over het *Château de Gistoux* – eerder landhuis dan kasteel bij Waver in België – waar de schrijver Eddy du Perron Nederlandse vrienden als Vestdijk en Slauerhoff ontving. Uiteindelijk komen we toch op Groeneveld terecht waarvan de huurperiode van de kunstenaarsfamilie Colson uitvoerig wordt belicht. Vaderlandse grootheden als Karel Appel en Jan Vrijman maakten in die jaren de befaamde film *De werkelijkheid van Karel Appel*. Buitenlandse beroemdheden als de chansonnier Jacques Brel of de cineast Lasse Braun kwamen voor weer andere zaken. Brel was op Groeneveld om een nieuwe LP van Liesbeth List in ontvangst te nemen en Braun maakte er met zijn crew een pornofilm. En daarmee was het gedaan met de periode Colson. Wat bleef was de reputatie van Groeneveld als oord van experiment, vermaak en genot. En die is nu dus fraai geboekstaafd.

Een echt kasteel

Kasteel de Haar bij Haarzuilens is wel een echt kasteel. Altijd geweest. De kosten van de restauratie ervan in de jaren 2002-2011 waren gigantisch. Een ‘Kanjersproject’ heet zo iets al gauw, omdat er heel veel rijkssubsidie voor beschikbaar was gesteld. Dat was aan het einde van de negentiende eeuw heel anders, toen Etienne baron van Zuylen van Nijvelt, op advies van Victor de Stuers, vader en zoon Pierre en Joseph Cuypers de opdracht gaf tot de herbouw

van zijn voorvaderlijk slot. De Belgische baron moest de hele restauratie, die ook de afbraak en wederopbouw van het boerendorp Haarzuilens omvatte, uit eigen zak betalen. Dat kon hij, want hij was gehuwd met Hélène de Rothschild, afkomstig uit het bekende, steenrijke Franse (en Engelse) bankiersgeslacht. Het toenmalige project had van het begin af aan een duale inslag. De architectonische herschepping van een middeleeuws kasteel door een Nederlandse architect moest op een manier gebeuren die leden van een Parijse, aristocratische *pleasure class* zou behagen. Het voorvaderlijke kasteel, voorzien van alle eigentijds comfort, diende als plaats van vermaak voor de *rich and famous* in het *Belle Époque*.

De term *pleasure class* komt uit de koker van de Britse historicus David Cannadine, kritisch volger van het wel en wee van de Britse aristocratie.² Naast de aristocratische *leisure class*, die nog sterk verbonden was met openbaar bestuur en rechtspraak, ontwikkelde zich na het midden van de negentiende eeuw een nieuwe elite van uiterst vermogende families die zich nadien mengde met een deel van de oude aristocratie. Deze presenteerde zich rond 1900 in de publieke ruimte op een super-aristocratische manier om daarmee afstand te demonstreren van de burgerlijke cultuur (waaruit ze eens was voortgekomen). ‘Money, money, money’ speelde in deze kringen altijd een cruciale rol. Dat gold voor de bouw van nieuwe stadshuizen, maar ook voor de kolossale buitenhuizen die met name in Engeland, Frankrijk en Duitsland in een rijke variatie van neo-stijlen in relatief korte tijd in deze zich moderniserende samenlevingen waren verzezen.³

Een vergelijkbare ontwikkeling van een ostentatieve levensstijl voor superrijken kennen we in het Nederland van rond 1900 nauwelijks. De herbouw van Kasteel de Haar in de jaren 1890 daarentegen past perfect in deze Europese, internationale trend. Oude adel en *nouveau riche* kwamen hier samen in het echtpaar Van Zuylen van Nijevelt-De Rothschild. Steeds wordt het voorvaderlijk familiebesef van de op de *haute société* van Parijs georiënteerde baron aangewezen als sleutelmotief om op de ruïnes van De Haar het kasteel te laten herrijzen waarin zijn middeleeuwse voorouders ooit zouden hebben geleefd. De vraag daarachter is vanzelfsprekend: waarom zag de baron in de oude Cuypers de architect die zijn voorstelling van leven op een middeleeuws kasteel kon realiseren? Het is geen gemakkelijke vraag en het valt niet direct in te zien dat ze beantwoord kan worden door alleen een reconstructie van de herbouwggeschiedenis van Kasteel de Haar. Het begin van het antwoord ligt niet opgesloten in de stenen van het kasteel, maar in een reconstructie van de wereld van mensen die het verleden wilden gebruiken om hun eigen, exclusieve positie in de samenleving uit te drukken. In hun *conspicuous consumption*, zo gezegd – een term die niet voor niets in die tijd door een Amerikaanse socioloog werd gemunt.⁴ En daar komt nog

2 Vgl. D. Cannadine, *Aspects of aristocracy. Grandeur and decline in Modern Britain* (New Haven/Londen 1994).

3 J. Mordaunt Crook, *The rise of the nouveaux riches. Style and status in Victorian and Edwardian architecture* (Londen, 1999); in het bijzonder het hoofdstuk ‘Crossing the line. The titled and untitled aristocracy’, 7-32.

4 Th. Veblen, *Theory of the leisure class. An economic study in the evolution of institutions* (New York, 1899).

iets bij. Sinds het begin van de negentiende eeuw was in brede kring een fascinatie ontstaan voor de middeleeuwen als historische periode, zoals die enige jaren geleden voorbeeldig is geanalyseerd door de Nijmeegse historicus Peter Raedts in zijn rijke studie *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*. Juist die fascinatie verdient eveneens alle aandacht hier.⁵

In de eenentwintigste eeuw blijkt de familie Van Zuylen van Nijvelst niet kapitaalkrachtig genoeg meer te zijn om zelf haar kasteel op niveau te onderhouden. In 1996 werd een Stichting Kasteel de Haar opgericht, die het kernbezit van het landgoed van 450 hectare ging beheren. De Vereniging Natuurmonumenten zou de gronden met agrarische bestemming aankopen. Een en ander opende de deuren naar rijks subsidie en die werd inderdaad vlot toegekend. Vervolgens diende zich bij de ingezette restauratie een enorm probleem aan: de fundering van het kasteel verkeerde in rampzalige toestand. Het plan van restauratie moest danig bijgesteld worden. Nagenoeg alleen herstel van het casco van het kasteel en de fundering van het châtelet was mogelijk. Pas in 2012 zou door rijk en provincie alsnog een subsidie worden toegekend voor restauratie van châtelet en interieur van het kasteel. Aan de eerdere subsidietoekenning was door de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg (nu Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed) nog een andere bijzondere voorwaarde verbonden: er moest nieuw bouwhistorisch onderzoek komen. En dat kwam er. Liefst vier bouwhistorische bureaus vielen in de prijzen.

138

De architectuurhistorici Jacqueline Heijenbroek en Guido Steenmeier van het bouwhistorische bureau *De Fabryck* beginnen de 'Inleiding' van de hierna te bespreken studie *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde* met de vermelding van genoemde voorwaarde. Zij traden ook op als eindredacteuren van dit in 2013 verschenen boek van ruim 650 pagina's. Hun redactievoering moet ingewikkeld zijn geweest, want behalve een derde redactielid was er nog een viertal dat medewerking verleende aan (de opzet van?) het boek. Het titelblad vermeldt verder zeventien auteurs. De meeste bijdragen in het boek lijken te komen uit de hoek van architectuur- en bouwhistorie. Zeker is dat niet, want het bevat geen lijst van personalia van de auteurs.

Het is een monumentaal boek geworden, zeker qua gewicht en formaat. Alles draait om het rijksmonument Kasteel de Haar. De bundel bestaat voor een zeer fors deel uit minutieuze reconstructies van de herbouw van Kasteel de Haar. De flaptekst belooft ruime aandacht voor 'de duizendjarige geschiedenis van het domein, zijn bewoners, de collectie van het Kasteel en de restauratie zelf'. Die tekst spreekt verder over 'een monumentale uitgave over het grootste en meest sprookjesachtige kasteel van Nederland'. Wie het volumineuze boek opent slaat en doorbladert (trein en collegezaal zijn daar niet geschikt voor) begint iets te begrijpen waarom in vredesnaam voor dit formaat is gekozen. Het boek is tegelijk een platenboek en een tekstboek. Het mag gezegd worden, de foto's die dateren uit de tijd van de herbouw van het kasteel in de jaren rond 1900 voeren de kijker een werkelijk fascinerende wereld binnen. Daarin draait het niet om 'weelde' – zoals de ondertitel van het boek luidt – maar om

5 P. Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam, 2011).

Bijeenkomst van de automobielbezitters op De Haar, vermoedelijk tijdens de rally Parijs-Amsterdam-Parijs, 1898 (foto uit: Tien eeuwen Kasteel De Haar, Zwolle, WBOOKS, 2013)

‘arbeid’, ‘techniek’ en ‘macht’. Een grote foto van de bouwploeg uit 1895 (met enkele bazen en onderbazen met hoeden én een kleine honderd arbeiders met petten) is in de inleiding van het boek opgenomen. Helaas ontbreekt in het boek een artikel over de sociale geschiedenis van de herbouw van Kasteel de Haar. Zelfs een korte uiteenzetting over de fotografie van die herbouw schittert door afwezigheid. Misschien is dat het belangrijkste aspect geweest van de herrijzenis van het slot: het vernuft bij allerlei technische toepassingen, vondsten en oplossingen. Gelukkig bevat het boek daarover een interessante bijdrage van Meindert Stokroos. Hij laat zien hoe het châtelet fungeerde als krachtcentrum van het complex, hoe het kasteel van water en elektriciteit werd voorzien, hoeveel aandacht wel niet uitging naar sanitaire voorzieningen en hoe men worstelde met de hydraulische liften. Veel van de rond 1900 aangebrachte installaties werken nog altijd – het wonder van De Haar. Toch lijkt de redactie zelf weinig op te hebben met techniek, oftewel met een visie op De Haar in de geest van W.F. Hermans of Rudy Kousbroek. Zelfs Marcel Proust wist het: ‘Ik had genoeg met mensen uit de hogere kringen verkeerd om te weten dat zij, en niet de elektriciens, de

echte ongeletterden waren.⁶ Het gekozen formaat van de afbeelding van de ingenieur die zo'n grote technische rol speelde in het team van Cuypers, de Rotterdammer Constant August Huijgen, spreekt boekdelen. Hij moet het doen met een soort pasfoto, terwijl Brigitte Bardot, in minirok en laarzen, die in 1967 De Haar bezocht, met een royale foto is bedeed. Prima, maar waarom onze ingenieur als postzegel en al die familielieden en feestgangers in groot formaat afgebeeld?

140

De Inleiding bevreemdt in meer opzichten. Het is eerder een dankwoord dan een inleiding. Summier wordt geschetst hoe andere thema's zijn toegevoegd aan de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek. Uiterst plichtmatig zijn deze bijdragen gekarakteriseerd: de ene auteur mag een onderwerp 'bij de kop' pakken, een ander daar 'een toegift' op verzorgen, weer een ander neemt 'het stokje over'. Merkwaardig is dan dat een qua omvang uit de hand gelopen bijdrage van de mede-redacteur wordt getypeerd als 'met gevoel voor detail' geschreven. Keer op keer blijkt in het boek dat de redactie heeft verzuimd het snoeimes te hanteren. Het wemelt van de herhalingen in en tussen de verschillende bijdragen. Sommige artikels staan bol van historische en genealogische feiten en feitjes, wat rustig doorlezen lastig maakt. Merkwaardig dat een redactie in onze tijd zich niet de vraag heeft gesteld of het verslag doen van bouwhistorisch onderzoek niet gekoppeld moet worden aan inzichtelijk en bevattelijk schrijven daarover. Het kan haast geen toeval zijn dat de auteurs die 'van buiten' in dit boekproject zijn gehaald de interessantste bijdragen leverden. De allerbelangrijkste misser van de inleiding is het volstrekt ontbreken van een plaatsbepaling van het boekproject zelf. Wat wilde de redactie bereiken? Welke grotere vragen lagen aan het boek ten grondslag?

Gegeven de geschetste minimalistische inleiding van het boek kan de geïnteresseerde lezer het boek het beste beginnen met de bijdrage van Wies van Leeuwen. Die staat midden in het boek. Zij gaat over de architectonische uitdaging en allure die met de plannen voor de restauratie en herbouw van De Haar verbonden waren. Het is met afstand het elegantst geschreven artikel van de bundel. Met goed oog voor relevante biografische informatie voert de auteur daarin de *dramatis personae* op: Thierry baron Van Zuylen van Nijvelt (geboren in 1860), levend in societykringen te Parijs en Nice (waar hij de in eclectische stijl gebouwde villa *Il Paradiso* bezat), sinds 1887 getrouwd met de drie jaar jongere Hélène de Rothschild, wier familie ook nog andere grote huizen in Frankrijk had laten bouwen; vader Pierre Cuypers, ruim in de zestig, die in Amsterdam het Rijksmuseum en het Centraal Station op zijn naam had staan; zijn zoon Joseph, in 1891 dertig jaar oud, met wie senior een vennootschap was aangegaan; en jhr. Victor de Stuers, de peetvader van de Nederlandse monumentenzorg, wiens broer gezant te Parijs was. Allemaal katholieken. Opvallend is dat Cuypers jr. een grotere rol krijgt toebedeeld dan gebruikelijk is. Bijzonder relevant is wat Van Leeuwen over andere 'middeleeuwse' scheppingen schrijft die in Frankrijk, Engeland en Duitsland aan De Haar vooraf zijn gegaan. Vanzelfsprekend komt daarbij het Château de Pierrefonds ten noorden van Parijs, in opdracht van Napoleon III tussen 1857 en 1885 geres-

---

6 M. Proust, *Over het lezen* (Groningen, 1993) 125.

taureerd door Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, aan de orde. Heel cruciaal is dat De Stuers in de jaren 1890-1991 in een soort rivaliteit met het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in Amsterdam verwickeld raakte om de aandacht van de baron voor herbouw van zijn Hollandse bezit. Het was De Stuers die de baron bij Cuypers bracht en omgekeerd. Daarvoor al, in 1888, had De Stuers de baron willen prikkelen met ‘restauratie schetsteekeningen’, gemaakt door Adoph Mulder op basis van de bekende tekeningen van Roeland Roghman en Jan de Beijer van de oude ridderhofstede De Haar, uit respectievelijk het midden van de zeventiende en achttiende eeuw. Terug naar Viollet-le-Duc was de leidraad voor Cuypers – volgens Van Leeuwen was hij trouw aan het uitgangspunt van zijn grote Franse voorbeeld: restaureren is het brengen van het gebouw in een ideale toestand die nimmer op enig moment hoeft te hebben bestaan. Ook wijst hij op Cuypers’ toe-eigening van de idee dat een kundig architect alle ambachten beheerst. Vader en zoon, zo blijkt steeds opnieuw, wierpen zich op alle details van exterieur en interieur. Een hondenkop als deurklopper? Nee, dat kon niet in dit milieu, waar men zo van honden hield. Stellig waren ze in hun opvatting dat uit gevonden bouwsporen feilloos het historische beeld voor de herbouw voortvloede. En toch stond niet historische waarde van die sporen voorop; nee, ze vormden eerder het bewijs voor de juistheid van gekozen oplossingen.

141

Op nog andere punten toont Van Leeuwen aan hoezeer werk en geschriften van Viollet-le-Duc voor vader en zoon Cuypers de inspiratiebron waren. Fraai is de manier waarop de auteur laat zien hoe het Hollandse beeld van het middeleeuwse kasteelinterieur van Cuypers sr. regelmatig botste met de barons ideaalvoorstelling van het Franse kasteel – én, niet te vergeten, gezien hun verschil van visie op het ontwerp van de hall, van het Engelse kasteel. Deze hall zal uiteindelijk het ridderlijke pantheon van de familie worden – niet opgeleverd door Franse handwerkslieden, zoals de baron dat eigenlijk wilde, maar door Cuypers’ eigen staf in Roermond. Ook de aanblik van het kasteel ontsnapte niet aan het oog van vader en zoon: in de brede grachten en grote watervlakken moest het hele kasteel worden weerspiegeld en de bewust laag gehouden aanplanting had tot doel het gebouw kolossaal te laten lijken.

Uit de rijke bijdrage van Mariette Kamphuis blijkt dat de tuinarchitect en boomkweker Hendrik Copijn perfect paste in het team van Cuypers sr. en jr. Copijn was de man die erin slaagde het geometrische tuinencomplex rond De Haar te combineren met de reconstructie in landschapstijl van de bij het kasteel gelegen rivierarm. Eclecticisme van de bovenste plank. Boeiend is Kamphuis’ verhaal over de overwinning die Copijn behaalde op ontwerpconcurrent Leonard Springer. Eerder al had Copijn zijn talenten getoond bij de tuinaanleg van de kolossale villa Hyde Park in Doorn, een opdracht van de Amsterdamse bankier Henri van Loon en zijn eigengereide echtgenote Louise van Loon-Borski. Hun van modern comfort voorziene villa was in dat opzicht een voorbeeld voor De Haar geweest. Dit Amsterdamse echtpaar behoorde als een van de weinige uit Nederland tot de al genoemde Europese elite van aristocratiserende superrijken. Het aspect van jonge of oude adel speelt hier geen overheersende. De crux zit hem in wat – vanuit plutocratisch perspectief gezien – wel is genoemd ‘crossing the line’.

Op heldere wijze zet Kamphuis de omvang en complexiteit van het rivierarm-project van Copijn uiteen. Variatie in bodemomstandigheden maakten van het zuidelijk deel uiteinde-

lijk een landschapspark (*pleasure ground*) en van het noordelijke een agrarisch gebied, dat wil zeggen weidegrond met vee. Belangrijk is dat de auteur laat zien welke technische vindingen daarbij ingezet werden, met name bij het verplaatsen van bomen. Verder was Copijn een goed luisteraar in aristocratische kringen, want hij kwam op de proppen met een *tennis court*, een groene ruimte voor *garden parties* en een doolhof à la Hampton Court. Zoals Kamphuis terecht schrijft: ‘Copijn [...] anticipeerde op het doel van baron van Zuylen van Nijeveldt om met De Haar niet alleen een monument voor zijn voorouders te stichten, maar vooral ook een buitenverblijf waar hij en zijn gasten zich konden amuseren.’ Hydepark was zijn leerschool geweest. Misschien is de bijdrage van Kamphuis iets te overladen. Ze blijft net even te lang stilstaan bij Copijn. Toch is het slot, waarin de post-Van Zuylen van Nijeveldt periode wordt neergezet, weer uiterst leesbaar. Michael van Gessel is inmiddels de Copijn van onze tijd geworden. Zijn in brede kring gewaardeerde filosofie van ‘behoud door vernieuwing’ is uitgangspunt voor de veranderingen die onlangs in tuin en park rond De Haar zijn uitgevoerd. Wat de bijdrage van Kamphuis, net als die van Van Leeuwen, laat zien is dat de combinatie van een objectgerichte en een contextuele benadering veel vruchtbaarder is dan het zich alleen richten op de eerste en dat alleen vergelijken de uniciteit van een complex kan aantonen.

Het voert hier te ver om alle achttien grotere bijdragen nader te typeren, laat staan de kleinere (vaak relevant, soms niet).⁷ Wie vooral in de vroegste, middeleeuwse geschiedenis is geïnteresseerd – van de kenschets van het typische ontginningslandschap tot en met de eerste verschijning in de schriftelijke bronnen van het kasteel en de vorm die het toen vermoedelijk had, zal veel van zijn gading vinden in de eerste hoofdstukken. De onderzoekingen van Jan H. Huiting staan daarbij centraal. Dezelfde auteur tekende voor de bewonersgeschiedenis tot de late negentiende eeuw. Wie toch de bouwgeschiedenis het meest aan het hart gaat leze in de eerste plaats de gedegen bijdrage over de herbouw van het kasteel zelf van André Viersen en Ben Olde Meierink. Dit duo schreef verder nog een rijk artikel over de aloude kerk op het landgoed (de Kapel), die in de jaren 1913-1917 vanwege de tragische dood van de oudste zoon werd herbouwd tot familiegrafkapel. Poorten, châtelet en stalplein worden in extenso beschreven in het artikel van Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer. Daarin is sprake van een autogarage (‘remise’) voor vier auto’s. Echte belangstelling konden die bij de auteurs niet wekken, want over welke typen dat waren komen we niets te weten. De recente restauratie van De Haar wordt helder en beknopt beschreven in de bijdrage van Cor Bouwstra. Dat baron Etienne in zijn tijd gevangene was van zijn eigen project komt goed naar voren in de bijdrage van Hugo Landheer. Hij schetst hoe lastig het voor hem was om iedere eigenaar van grond, boerderij en huis in Haarzuilens uit te kopen.

7 Zo blijkt een langere, archeologische bijdrage van René van der Mark en Leo Tebbens over de periode 1000-1450 anoniem te zijn gemaakt bij het hoofdstuk zelf (zie p. 105) en een in feite wat uitvoerig uitgevallen bijschrift bij een ontwerp voor een buitenhuis ter vervanging van de ruïne van De Haar tot een kleine bijdrage te zijn opgeblazen (p. 140) en apart vermeld met auteursnamen in de inhoudsopgave. Een opvallend hoog babbelgehalte bevat de zes pagina’s lange korte bijdrage over hoe de familie zich nog in de afgelopen jaren op De Haar liet verwennen.

Noorderpark, de aanleg van de vijver, circa 1896 (foto uit: Tien eeuwen Kasteel De Haar, Zwolle, WBOOKS, 2013)

De aankoopkosten liepen enorm op. Maar zie hoe feestelijk op de verjaardag en inhuldiging van de jonge koningin Wilhelmina in 1898 het hele dorp uitliep voor de opening van de nieuwe raadzaal.

Twee heel geslaagde bijdragen aan de bundel gaan over het iconografische programma in het kasteel en de receptiegeschiedenis van zowel de ruïne De Haar als de schepping van Cuypers. Ze zijn geschreven door respectievelijk Wendy Landewé en Hanneke Ronnes. Victor Hugo schreef eens dat een kathedraal valt te lezen als boek. Dit adagium past Landewé toe bij haar onderzoek naar het interieur van De Haar, een ‘seculiere kathedraal’. De Haar is behalve een pantheon van de familie evenzeer een manifestatie van een neogotische voorstellingswereld, die bepaald niet willekeurig is bevolkt met groepen van dieren en mensen en met reeksen van helden, vorsten en veldslagen. Opnieuw blijkt de invloed van Viollet-le-Duc, die al eerder in Pierrefonds met scènes uit *Van den Vos Reynaerde* had gewerkt. Cuypers nam dat al van hem over in de decoraties voor het Centraal Station en later opnieuw in Kasteel de Haar.

Ronnes laat in haar artikel voorbeeldig zien dat de waardering voor de ruïne De Haar helemaal niet groot was in de tijd dat in Nederland de romantiek een zekere populariteit

genoot. En toen het kasteel er eenmaal stond, konden uit esthetische en oudheidkundige hoek lange tijd kritische geluiden tot en met vernietigende oordelen vernomen worden. Volgens Ronnes zou in onze tijd een trend zijn ingezet naar ‘cultuurhistorische waardering’. Haar oordeel dat het complex on-Hollands is zullen velen thans met haar delen. En dat De Haar veel zegt over de tijd waarin het kasteel werd gebouwd én dat Cuypers in onze tijd meer wordt gewaardeerd, is eveneens waar. Dat de receptiegeschiedenis ervan ‘verdaagde schoonheid’ toont, lijkt minder evident. Als ruïne te bouwvallig om te bekoren en als kasteel te historistisch om te overtuigen, zo omschrijft Ronnes die ‘verdaagde schoonheid’. Nu mag ‘receptiegeschiedenis’ een afstandelijke benadering zijn, in dit verband is uiteindelijk niet te ontkomen aan smaak. Dat realiseerden W.F. Hermans en Rudy Kousbroek zich maar al te goed bij hun grote voorliefde voor technisch vernuft en technologische ‘wonderen’. Zeg maar gerust schoonheid van techniek.

144

Ten slotte rustte op Katrien Timmers’ schouders de taak de meer recente ‘bewonersgeschiedenis’ te vertellen. Het wordt hoog tijd dat in het gehele veld van architectuuronderzoek naar kastelen en landhuizen eens wat dieper nagedacht wordt over deze daar zo graag gehanteerde, maar in feite sleetse term en vooral over waar deze voor staat. Al te gemakkelijk zien we dat op dit veld wordt volstaan met een met enige biografische informatie aangeklede opsomming van personen uit verschillende tijden, waar mogelijk wat gekruid met anekdotes. Interview en *oral history* zien we dan steevast opduiken om authenticiteit en nabijheid te suggereren. In de bijdrage van Katrien Timmers is dat niet anders. Haar verhaal over drie generaties Van Zuylen van Nijevelt is een cocktail geworden van verhalen uit de familie, genealogische data (maar vaak toch niet echt gecheckt) en een doorlopende opsomming van befaamde mannen en vrouwen die ooit De Haar bezochten of daar een nacht doorbrachten. Soms kwamen ze uit de geleerde of bestuurlijke wereld, maar nog veel vaker uit de kunsten en artistieke kringen. Een enkele keer vallen namen van vrienden van vrienden (Pierre Nora, Michel Foucault, Milan Kundera) die niets met De Haar te maken hebben. Tot een expliciete analyse van deze informatiestroom komt het nergens. Had het werk van het zojuist genoemde trio (over respectievelijk plaats van herinnering, disciplineren van smaak en de ondraaglijke lichtheid van het bestaan) maar een rol, hoe bescheiden dan ook, gespeeld in die analyse. Van Maria Callas tot Roger Moore, van Sophia Loren tot Rudolf Nureyev, van Audrey Hepburn tot Andy Warhol – ze liepen allemaal even op De Haar rond. Adel in de vroegmoderne tijd is ooit door een Duitse historicus getypeerd als meesters van de zichtbaarheid. Vervult de jetset niet juist die functie voor het grote publiek in de moderne wereld?

Trouwens, al in het voorwoord van het boek valt het woord ‘European jetset’. Dat is – in het Engels – geschreven door Alexandra barones van Zuylen van Nijevelt. Een citaat daaruit is zelfs pontificaal op de achterplecht van het boek afgedrukt: ‘You don’t own De Haar, it owns you.’ Het is een bekende aristocratische trope. Nog crucialer is de openingszin van het voorwoord van de barones: ‘As children and young teenagers, my sisters and I spent all our holidays at Kasteel de Haar, which we just called “Holland”.’ Zij laat zien dat De Haar voor de familie toch altijd een bezit op afstand is gebleven, maar ook het ideale ‘familiehotel’ om zoals in de tijd van baron Etienne het pittoreske Holland, dat wil zeggen zijn steden en stadjes met grachten en musea, te bezoeken, zoals eens ook Marcel Proust, de bewonderaar van Vermeer, vanuit Parijs naar Holland was afgereisd om dat te gaan doen.

Opvallend is verder dat Timmers weinig werk maakt van de juist in deze kringen altijd aanwezig gebleven vrije opvattingen over huwelijksrouw en seksuele voorkeuren. Ze noemt bijvoorbeeld de voorkeur van Hélène voor artistiekevrouwen en die van Etienne voor mooie vrouwen. Daar blijft het helaas ook bij. Zo mist ze juist een onderscheidend kenmerk van dit bewust antiburgerlijke milieu. Over een scheiding in de familie die in 1987 plaatsvond deelt ze mee: ‘Tot grote ontsteltenis, met name in de Parijse high society, scheidten Thierry en Gabrielle.’ Hij was mede-eigenaar van De Haar en op en top aristocraat; zij menigmaal gastvrouw op De Haar. Zouden ze niet eerder verbaasd zijn geweest in Haarzuilens dan in de hogere kringen van Parijs? Een vrij huwelijksleven lijkt verder heel goed te verklaren waarom toch alleen Etienne iets met De Haar had en zijn echtgenote nagenoeg niets. De door de familie beschikbaar gestelde foto’s geven zeker een indruk van de manier waarop de familie zich met haar vrienden en kennissen op De Haar vermaakte, maar zeggen niet alles. Bij sommige thema’s, zoals bijvoorbeeld het bezit van paarden en auto’s en de passie daarvoor in de familie, lijkt de schrijfster dieper te willen spitten. En toch levert dit niet meer op dan extra wetenswaardigheden. Of het moest zijn het verhaal van H elin, de oudste zoon van het echtpaar Etienne en Hélène, die op 24-jarige leeftijd bij een zelf veroorzaakte autocrash – onderweg van Brussel naar De Haar – om het leven kwam. Hij werd begraven in de Kapel. Die tragiek zou de familie lange tijd meedragen. Op verschillende plaatsen in Timmers artikel blijkt dat zich rond De Haar een funeraire traditie in de familie heeft gevormd. Maar opnieuw, de auteur doet er weinig mee. Het blijft bij vermeldingen zoals die over de grote man van de derde generatie Van Zuylen van Nijveelt, die na zijn overlijden in 2011 in de familiecrypte in Haarzuilens is bijgezet.

145

In een andere bijdrage kan Timmers duidelijk meer van haar eigen expertise kwijt. Daar in laat ze zien wat de huidige toerist in het kasteel en châtelet te zien krijgt. Zo blijkt in het interieur en de collecties sprake te zijn van een tweedeling tussen de neogotische interieurkunst onder regie van vader en zoon Cuypers  en van een mengelmoes van neostijlen, zonder dominantie van een bepaalde stijl. Een van de hoogtepunten van de aanwezige kunstcollectie vormen de drie zestiende-eeuwse Brusselse wandtapijten vervaardigd in het atelier van Pieter van Aelst. Sinds wanneer fungeert De Haar als museum? Al vanaf de tijd dat Etienne baron van Zuylen van Nijveelt het kasteel liet herbouwen is de traditie ontstaan dat de familie alleen in de maand september op De Haar resideert. Kort na de Tweede Wereldoorlog besloot zijn zoon Egmont het slot open te stellen voor het publiek. Weldra groeide het kasteelbezoek en in de jaren 1970 waren dat er meer dan 70.000 per jaar geworden. Opengesteld waren toen het souterrain en de bel-etage van het kasteel zelf. In onze tijd zijn de openingstijden veel ruimer en is de inschakeling van een kleine honderd vrijwilligers een noodzaak geworden.

Maken we nu de balans op van dit boek dan is die niet in alle opzichten gunstig. Zo vermeldt de flaptekst dat in het boek ‘vele nieuwe kennis die tijdens de werkzaamheden aan het “kanjermonument” is opgedaan, is verwerkt.’ Maar de vraag is of we daar al tevreden mee moeten zijn. Eigenlijk niet. Het boek lijkt ook op twee gedachten te hinken. De vele foto’s van het huidige complex en de informatie over de familie (die net wat te veel dienstbaarheid en te weinig distantie verraden) zijn duidelijk op het grote publiek gericht. De nauwkeurige beschrijvingen van de bouwgeschiedenis en restauratie daarentegen zijn alleen bestemd

voor de vakgenoot. Er staan zeker goede artikels (en zelfs een paar uitstekende) in dit boek over De Haar. En toch oogt deze bundel in wetenschappelijk opzicht als een gemiste kans. De inleiding deed dat al vermoeden, want in geen enkel opzicht is daar sprake van het formuleren van uitdagingen op het vlak van synthese, vergelijking en interdisciplinariteit. Wie het hele boek heeft gelezen blijft zitten met gemengde leesgevoelens. Wetenschappelijke pre-tenties heeft het boek als geheel ongetwijfeld, maar ze lijken niet veel verder te reiken dan een heel objectgerichte benadering. Hier is nu eens – en terecht – niet bezuinigd op annotatie en bibliografie. Maar waarom dan geen poging ondernomen tot inbedding in het wetenschappelijk debat, zeg over erfgoed, over interdisciplinariteit, over de noodzaak om bouw-historie veel meer te verbinden met cultuurhistorie en sociale geschiedenis. Meer oog voor internationale vergelijking en context, meer evenwicht tussen feiten en analyse, en vooral meer oog voor de leesbaarheid van menige tekst, had een veel bevredigender eindresultaat voor het wetenschappelijk forum kunnen opleveren.⁸

146

Landgoederen en levende geschiedenis

Al van oudsher hebben landgoederen een rol gespeeld in de inrichting van het Nederlandse landschap. Maar sinds de vroege twintigste eeuw zijn steeds meer landgoederen in handen gekomen van terreinbeherende organisaties. Daarbij speelde aanvankelijk de opkomst van de idee van natuurbescherming een cruciale rol. Na de Tweede Wereldoorlog verbreedde de aandacht voor het behoud van natuurwaarden zich tot die voor landschappelijke en cultuur-historische waarden. Grote spelers zijn nu Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de Provinciale Landschappen, die respectievelijk ongeveer 100.000, 250.000 en 100.000 hectaren beheren. Daarnaast bestaan er nog zeer veel grotere en kleinere grondbeheerders, onder wie vele particuliere eigenaren en, niet te vergeten, boeren te vinden zijn. De afgelopen decennia is er meer discussie gekomen over de vraag bij wie het natuur- en landschapsbeheer in betere handen is: bij organisaties of bij particulieren? Met name de laatsten, al dan niet in georganiseerd verband, roeren zich steeds vaker, omdat in hun ogen de door de overheid ingestelde regelingen eenzijdig de terreinbeherende organisaties bevoordelen.

Een landgoed is een vorm van landschapsinrichting. Het bestaat altijd uit een combinatie van elementen, waarbij de realisering van lucratieve grondopbrengsten, vanuit landbouw of bosbouw, doorslaggevend is; eventueel staat er een (voornaam) huis op, met tuin en park,

⁸ Zie voor een stimulerende uiteenzetting over die Europese context: B. Olde Meierink, 'De hercreatie van de voorvaderlijke burcht. De Haar in Europese context', *Kasteelkatern*, XVI (2014), nr. 44, 13-17. Boeiend is zijn vergelijking van de herbouw van De Haar met Gaasbeek bij Brussel, hoewel de laatste kleiner van schaal was. Ooit was het kasteel bezit geweest van de graaf van Egmond, die samen met de graaf van Horne in 1568 op de Grote Markt te Brussel, op bevel van de hertog van Alva, werd onthoofd. Bij Gaasbeek ging het eveneens om een initiatief vanuit Parijs en vond de herbouw plaats onder leiding van de Brusselse architect Charle-Albert. Ook gaat de auteur uitvoerig in op het voorbeeld van Pierrefonds, zoals herbouwd door Viollet-le-Duc. Alleen wordt de dragende groep in zijn artikel gevormd door de Europese vorstengeslachten (driftig op zoek naar legitimiteit voor hun voortbestaan) en niet zozeer de nieuwe elite met de mix van oude adel en 'aristocratiserende' superrijken.

en soms is nog parkbos en overig natuurgebied aanwezig. Het huis kan als buitenplaats voor de eigenaar van het landgoed fungeren, maar dat hoeft niet. Bij een buitenplaats ligt immers het accent sterk op de recreatieve functie en staat de aanleg van park en tuin veel sterker in een esthetische context. Het is met name op het vlak van beheer van historische tuinen, parken en bossen, én van hun eventuele cultuurhistorische waarde dat de studie van landgoed en buitenplaats elkaar raken en overlappen. Twee belangrijke studies op dit vlak – studies die tegelijkertijd de heterogeniteit en complexiteit van de materie tonen – zijn in dit verband die van Van der Wijck over de historische buitenplaats in heel Nederland, verschenen in 1974, en van Van Cruyningen, uit 2004, over landgoederen en hun invloed op de inrichting van het landschap in de regio De Graafschap. Gaat het bij Van der Wijck, nadat hij eerst uitvoerig de studie van samenhang in het complex (ensemble) van de buitenplaats heeft bepleit, vooral om de wettelijke bescherming van de historische aanleg, bij Van Cruyningen staat de vraag centraal of de landgoedeigenaren in het verre en recente verleden met hun vormen van grondbeheer daadwerkelijk van grote invloed zijn geweest op de inrichting van het landschap en of eigenlijk niet andere ontwikkelingen veeleer bepalend zijn geweest.⁹

147

Het zijn dit soort grotere vragen die veel meer aandacht zouden verdienen in het wetenschappelijk onderzoek naar landgoederen. Het is de maar vraag of die gewenste doorbraak er in Nederland al gekomen is. Nog altijd overwegen sterk de studies naar individuele landgoederen (en buitenplaatsen), waarvan de overgrote meerderheid op de toeristenmarkt gerichte, populaire publicaties zijn, of gelegenheidsstudies waarin gerapporteerd wordt over mogelijkheden tot herstel, behoud of innovatie van een of ander complex of een onderdeel daarvan. De laatste tijd komen daar nog studies bij die zich op een streek of provincie richten, waarbij het beheer van de daar gelegen landgoederen en buitenplaatsen verbonden wordt met beleid dat meestal gericht is op zowel behoud van (cultuur-)historisch erfgoed als stimulering van toerisme. Vaak blijken deze publicaties op een of ander wijze gekoppeld te zijn aan een filosofie van collectieve identiteit; de zogeheten eigenheid van streek en provincie fungeert daarbij dan doorgaans als legitimatie. Kortom, het onderzoek naar landgoederen toont een sterke variatie die nog eens verder weerspiegeld wordt in vele benaderingen en definities die van het fenomeen in omloop zijn.

Tegen deze historische en actuele achtergrond bezien is de verschijning van het publieksboek *Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland* bijzonder interessant. Zulke publicaties zijn zeldzaam in Nederland en er is meer mee geëxperimenteerd in Engeland en Scandinavië. Ook de aanwezigheid, al in het verre verleden van deze provincie, van bepaalde typen van landschap, grootgrondbezit, landadel, kloosters en kastelen, waarna de opkomst van stedelijke elites, buitenplaatsen en landgoederen volgden, maakt juist dit boek voor de adelsgeschiedenis in Nederland uiterst relevant. Het initiatief tot uitgave lag bij de Stichting Landschapsbeheer Gelderland. Een van haar medewerkers, André Kaper, zette in 2008 de ‘Werkgroep Oral History Gelderland’ op, die vervolgens nadere onder-

9 H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats* (Alphen aan den Rijn, 1984; oorspr. 1974); P.J. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Utrecht, 2005).

steuning kreeg van de Stichting Gelders Erfgoed. Met inzet van speciaal voor dit project in de mondelinge geschiedenis geschoolde vrijwilligers zijn uiteindelijk 45 uitgebreide interviews gevoerd met personen die op een landgoed leefden (en soms nog leven), dat wil zeggen landgoedeigenaren, pachters van boerderijen, rentmeesters, boswachters, huishoudelijk personeel – mannen en vrouwen, bejaard en hoogbejaard. Doel was in eerste instantie het leven op het landgoed in de periode 1920-1950 terug te halen via vertelde herinneringen. Toch bevat het boek ook heel veel informatie over het veel recentere verleden en worden zaken zelfs doorgetrokken naar het heden. Het maakt het boek des te interessanter voor de adels-geschiedenis.

148

Voor de boekuitgave zijn twintig interviews geselecteerd. De overige 24 opgenomen en bewerkte verhalen over Gelderse landgoederen zijn te vinden op de website van de Stichting.¹⁰ ‘Leven op landgoederen’ was de treffende titel van het project mondelinge geschiedenis en dat was in feite ook een betere titel voor het boek geweest dan die nu is gekozen. Daarin is nogal geforceerd het woord ‘buitenplaatsen’ opgenomen. In het boek gaat het alleen om landgoederen en slechts in een heel enkel geval is de voorgeschiedenis ervan die van een buitenplaats. Kennelijk wilde men maar al te graag aansluiten bij het themajaar over de historische buitenplaats in 2012. Vergelijkbare motieven zullen een rol gespeeld hebben bij de keuze om de voorzitter van Gelders Particulier Grondbezit, R. de Nerée van Babberich, het voorwoord te laten schrijven. Te verwachten was dat hij daarin benadrukt hoe belangrijk particuliere eigenaren wel niet zijn om landgoederen voor toekomstige generaties te bewaren. Opvallender is zijn perceptie dat de geïnterviewden ‘zonder nostalgie’ en ‘met een relativerend oog’ terugblikken naar hun vroegere materiële en sociale situatie. Dat valt maar te bezien. In een beknopte inleiding zet Elyze Storms-Smeets, adviseur cultuurhistorie en buitenplaatsconsulent voor het Gelders Genootschap, vervolgens uiteen wat buitenplaats en landgoed op basis van de bij de nationale overheid gangbare parameters zijn. Terecht stelt ze dat nog altijd economische waarden, dus inkomsten, bepalend zijn voor de continuïteit van een landgoed. Onderhoud van huis en vooral van tuin en park zijn en blijven hoge kostenposten. Aanpassingen en innovaties zullen nodig zijn; krampachtig vasthouden aan het verleden is onverstandig – zeker niet nu de overheid minder dan in het recente verleden bereid is de helpende hand toe te steken. De auteur besluit haar bijdrage met een rijtje aanbevelingen om toekomst en verleden in balans te houden. Het is de vraag of die de lezer dichter bij de kern van dit boek brengen. Daarin staat toch eerder het mentale landschap van het leven op de buitenplaats centraal, vanaf het interbellum tot aan het begin van deze eeuw.

Het inleidende deel van het boek wordt afgesloten met weer een korte bijdrage, over ‘Levende geschiedenis’. Daarin wijst Kaper, de projectleider, op allerlei valkuilen bij het doen van ‘mondelinge, levende geschiedenis’. Hij wijst op het subjectieve karakter ervan, op de onvermijdelijke vertekeningen die na zoveel jaren optreden, en op de wens om zulke verhalen nog eens te toetsen aan informatie uit andere bronnen. De beleving van geschiedenis

¹⁰ Zie <http://www.landschapsbeheergelderland.nl/werkgroep-oral-history-gelderland-leven-op-landgoederen>.

149

Vertier op het Landgoed Molecaten (foto uit: Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland, Wageningen, Uitgeverij Blauwdruk, 2012)

staat centraal, schrijft Kaper. Daar is niets mis mee. Deze vorm van geschiedschrijving zou, zo hoopt hij, een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan ‘de instandhouding van het cultuurhistorische landschap’. Ik help het hem hopen. Om daar direct de gedachte aan vast te knopen dat oral history ‘uitgangsmateriaal levert voor identiteitsprojecten, streekprogramma’s voor landschapsherstel, beheerplannen voor een landgoed of voor de ontwikkeling van streekproducten’. Hier klinkt weer de bekende mantra van regionale identiteit en het streek-eigene.

Even los gezien van deze (recentelijk weer sterk opgeleefde) hang naar collectieve identiteit, is dit een rijk, sympathiek en uitstekend verzorgd boek (qua foto’s en gebruik van kaartmateriaal) geworden over mensen die met hun verhalen wel degelijk inzicht bieden in de *Werdegang* van landgoederen in het Gelderland van de vorige eeuw.¹¹ De grote Franse historicus Marc Bloch schreef in zijn onvolprezen boekje over het ambacht van de historicus dat historische feiten in essentie psychologische feiten zijn. Hoe treffend is zijn stelling van toe-

11 Het bevat geen notenapparaat en bibliografie, maar dat was hier ook niet nodig. Zo is de registratie in het boek van de twintig geïnterviewden en vijftien interviewers zorgvuldig gedaan.

Middachten bij Rheden rond 1900 (*P. Baarspul, part. coll.*).

passing op dit boek. Het staat bol van ambivalenties, paradoxen, plotselinge wendingen in verband met het leven van mensen op landgoederen. En toch zien we dwars daar doorheen dat hun aanvankelijk nog min of meer besloten wereld zich opende voor allerlei zaken van buiten. Nederland veranderde, de landgoederen veranderden – ook die in Gelderland. Ieder landgoed heeft zijn eigen verhalen, maar al die verhalen zijn, voor wie goed leest en vergelijkt, variaties op een beperkt aantal thema's. Sociale hiërarchie is zo'n thema. Keer op keer blijkt dat al in de vroegste jeugd standsbesef een rol speelde. Kennelijk was er op een landgoed, ondanks gedeelde zorgen en belangen, sprake van een indringende disciplinerende gericht op rang en stand. Toch is de gebiedende wijs na verloop van tijd een verzoekende wijs geworden. Niet langer 'mijnheer' of 'mevrouw' regelen de oude dag van hun personeel maar 'vadertje staat'. Maar – en dat doet op het eerste gezicht paradoxaal aan – de diepe bindingen tussen 'hoog' en 'laag' bleven vaak nog lang bestaan.

Soms is er een verrassende *Umwertung aller Werte*. Een pachtboerin, geboren in 1935, verklaart nu achteraf dat het leven op het kasteel van haar landheer 'een rotleven' was. 'Het is niet warm te krijgen! Het is echt armoedig wonen. [...] Het werd op een gegeven moment echt vergane glorie [...]. We hebben huis Molecaten echt zien aftakelen. De adellijke families moesten veel organiseren om een landgoed in stand te houden.' Om daar laconiek aan toe te voegen: 'Dat landgoed Molecaten nu niet meer in handen is van een adellijke familie vind ik jammer.' Hoe ambivalent, toch weer die nostalgie. Over haar eigen leven met man en kinderen op de pachtboerderij luidt haar oordeel: 'We hebben echt een prachtig, door God

gezegd, leven gehad.’ Het is een van de weinige plaatsen in het boek waar de godsdienst ter sprake komt. Op een andere plaats verhaalt een voormalig kamermeisje dat ze kort na de oorlog van haar katholieke moeder niet mocht gaan dienen bij een protestantse familie, maar toen bleek dat het om die van de burgemeester ging werd de betrekking natuurlijk aanvaard.

Een ander thema is dat van de generaties. Steeds opnieuw lezen we in de literatuur dat de wereld van landadel en landgoed na de Tweede Wereldoorlog ten dode was opgeschreven. In dit boek lijkt dat beeld bevestigd te worden: de lonen stegen, de democratisering kwam vanaf de jaren 1960 in een hogere versnelling en de ontkerkelijking sloopte mede het paternalisme dat daarvoor de sociale verhoudingen stempelde. Of zoals een ondernemende burgerzoon van een bosbouwdeskundige, die zelf een landgoed was gaan exploiteren, deze historische ontwikkeling beeldend samenvatte: ‘Een landgoedeigenaar was vroeger bij wijze van spreken een rentenier. Dat kan natuurlijk niet meer. Na de oorlog werden de kosten voor het beheer zodanig, dat het allemaal niet meer op te brengen was en daarom vonden we het in die tijd prachtig dat het [landgoed; YK] opgekocht werd door natuurbeschermingsorganisaties. Maar vanaf 1980 is een ondernemende wereld ontstaan, marktwerking is veel belangrijker geworden.’ Daarna beklagt hij zich erover dat organisaties als Natuurmonumenten en Gelders Landschap gronden voor niets krijgen, terwijl particulieren zoals hij zelf deze niet eens kunnen kopen. Onrecht noemt hij dat. Vandaar de gang naar Brussel om de Nederlandse Staat hierover aan te klagen. Het ging hier om een landgoed dat ooit eigendom was van de Almeloze Ten Cates. De laatste vertegenwoordigster verscheen daar rond 1950 alleen in de zomer. De jachtopziener moest dan de villa – het grote huis op het terrein – verlaten en in trekken bij de boswachter.

151

Zoals gezegd komt ook de huidige tijd royaal aan bod. De eigenaar van kasteel Middachten, Franz graaf zu Ortenburg (geboren in 1953), erfde recentelijk het complex en doet er van alles aan om economisch rendement te verbinden met zorgvuldig beheer van cultuurhistorisch erfgoed. Door zijn aanwezigheid als representant van zijn familie behoudt het huis een ‘ziel’. ‘Het is geen stichting, geen museum, maar een privéwoonhuis en de familie bepaalt wat er gebeurt. [...] Het grote verschil tussen vroeger en vandaag is dat wij het landgoed nu als een bedrijf zien. [...] Als je merkt dat het moeilijk wordt, dan zou je eerst het kasteel moeten verkopen en pas op het allerlaatst het land. Verpacht land is namelijk het economische draagvlak, ook van Middachten. De pachters moet je de ruimte geven om een goed bedrijf te voeren.’ Strategisch inzicht kan deze als bankier opgeleide edelman niet ontzegd worden. Van twaalf boerderijen is Middachten inmiddels teruggegaan naar vier, maar dat zijn wel hele grote.

Dat mag wel de echte paradox van dit boek worden genoemd: de wereld van de landadel is er niet meer, dat is zonneklaar, maar nog altijd zijn er relatief veel edelen betrokken bij beheer van met name de grotere landgoederen in Gelderland. Naast de graaf komen in het boek zelf een barones (landgoed 't Zelle), twee baronnen (landgoed 't Medler en kasteel Keppel) en twee aangetrouwde baronessen (landgoed 't Medler en kasteel Nederhemert) aan het woord. Ondernemende mensen, waarbij een baron Van Wassenauer op de oude boerderij bij kasteel Nederhemert de kroon spande als producent van de eens befaamde, populaire motorboot Doerak. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog ging het kasteel door

Personeel van het Landgoed 't Zelle (foto uit: Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland, Wageningen, Uitgeverij Blauwdruk, 2012)

militaire strijd in vlammen op. Pas aan het begin van deze eeuw vond een gedeeltelijke restauratie plaats. In de lijst van niet opgenomen interviews treffen we nog eens zeven personen van adel aan die verhalen over hun landgoed.¹² Zoals de buitenplaatsen en landgoederen niet echt het DNA van Gelderland zijn (de hyperbool die Storms-Smeets als titel voor haar bijdrage meegaf), zo valt adellijke betrokkenheid bij landgoederen niet uit de genen te verklaren. Hier zou mondelinge geschiedenis verheldering kunnen brengen door in toekomstige vraaggesprekken met adellijke en andere particuliere landgoedeigenaren wat meer opleiding, huwelijkspartnerkeuze en netwerkvorming te thematiseren.

De afgelopen tijd heeft er enig systematisch onderzoek plaatsgevonden naar hoe kastelen in de Tweede Wereldoorlog de belangstelling genoten van de bezetter. Over kasteel Groeneveld in oorlogstijd komen we in de gelijknamige bundel niets te weten en ook in het verhalenboek over de Gelderse landgoederen blijft de betekenis van de oorlogsperiode vrijwel buiten beeld. In het boek over De Haar komt de oorlog wel voorbij. Zo vorderde de NSB de-

¹² Die landgoederen zijn heerlijkheid Mariënwaerd, landgoed Rollecate, huis Den Dam, landgoed Verwolde, landgoed Ampsen, kasteel Ruurlo en huis Sevenaer.

len van het complex en wilde de bezetter het kasteel confisqueren omdat het joods bezit zou zijn. Vlak voor het einde van de oorlog trok een detachement SS-ers zich terug in het poortgebouw van het slot. Taferelen die doen denken aan de zwerftocht die de Franse schrijver en collaborateur Céline maakte langs Duitse kastelen, op de vlucht voor de oprukkende geallieerde troepen.¹³ Na de capitulatie werden 45.000 krijgsgevangenen Duitse soldaten door Engelse en Canadese troepen in het park van De Haar bijeengedreven.

Een en ander laat opnieuw zien hoe kastelen en de daarmee te verbinden verhalen meer kunnen zijn dan de geschiedenis van hun bouw, verbouwing en restauratie. En hoe zulke gebouwen hun oorspronkelijk militaire functie in de moderne wereld mogen hebben verloren, maar niet hun aantrekkingskracht op hen die in de vorige eeuw – *The Age of Extremes* – droomden van een toekomstig machtig Duizendjarig Rijk.¹⁴

Prof.dr. Yme Kuiper is professor of Historical Anthropology and Anthropology of Religion at the University of Groningen (Faculty Theology and Religious Studies; Department Comparative Study of Religion). Since 2012 he is also professor at the Faculty of Arts of the same university with an endowed chair Historic Country Houses and Landed Estates at the Department Art History/ Centre for Landscape Studies (*University of Groningen, Oude Boteringestraat 34, 9712 GK Groningen, The Netherlands* – y.b.kuiper@rug.nl)

153

---

¹³ L.-F. Céline, *D'un château l'autre* (Parijs, 1957). Nederlandse editie: *Van het ene slot naar het andere* (Amsterdam, 1981).

¹⁴ vgl. E. Hobsbawm, *The age of extremes. The short twentieth century, 1914-1991* (Londen, 1994).

20 | 2013

